

**ПОРТРЕТ ЯРОСЛАВА МУДРОГО В ПИСЕМНИХ ПАМ'ЯТКАХ
КИЇВСЬКОЇ РУСІ (ЛІНГВІСТИЧНИЙ АСПЕКТ)**

Межжеріна Ганна Валентинівна
д. ф. н., професор, професор
Національний авіаційний університет
м. Київ, Україна

Вступ. Реконструкція лексичного складу писемних пам'яток Східної Славії XI–XIII ст., зокрема лексики, пов'язаної з вираженням морально-етичних уявлень, входить до актуальних завдань історичної лексикології, відкриває можливості для дешифрування культурного універсуму людини Київської Русі. Структурування лексичного складу давніх пам'яток відбувається за різними принципами, семантику лексем розглядають у зв'язку з експлікацією мовних і концептуальних картин світу, вивченням етичних, естетичних, соціальних, релігійних категорій тощо. У попередніх публікаціях («Людина в мовній картині світу часів Київської Русі» (2006), статті 2007–2021 рр.) нами проаналізовано субстантивно-ад'єктивну концептуалізацію образів жителів Київської Русі та представників чужих народів, про яких ідеться в літописних, церковно-проповідницьких та ін. пам'ятках XI–XIII ст. Продовжуючи наукові розвідки в заявленому аспекті, **ставимо за мету** визначити функцію квалітативних іменників і прикметників у моделюванні в східнослов'янських писемних пам'ятках XI–XIII ст. соціально-етичних портретів князя Ярослава Володимировича. **Матеріали і методи.** Дослідження проведено за власною методикою, на матеріалі іменників і прикметників, які в писемних пам'ятках уживалися щодо людини («христоробивый князь Святославъ»), формували «внутрішні», психологізовані, соціально-етичні портрети осіб.

Результати і обговорення. Діяльність одного з найвидатніших князів Київської Русі, сина Володимира Святого, діда Володимира Мономаха, великого київського князя Ярослава Володимировича (Ярослава Мудрого,

бл. 983–1054) на сторінках пам'яток XI–XIII ст. висвітлена більш повно, ніж діяльність переважної більшості представників роду Рюриковичів. Багатоплановість і неоднозначність представлення особистості кн. Ярослава в літописах давно привернула увагу істориків і літературознавців. Ураховуючи, що в літописній біографії кн. Ярослава «ставлення до нього змінюється від недобррозичливого до вкрай позитивного і навіть пієтетного» [1, с. 88], можна було б очікувати літописної ідеалізації образу князя з використанням позитивно конотованих лексем у княжому некролозі. Проте опис дня поховання кн. Ярослава хоча й містить ряд подробиць, але не є літописним некрологом-похвалою, а адресовані князеві хвалебні епітети рівномірно розподілені в текстах.

У статті *1051 р. в «Повісті временних літ» щодо кн. Ярослава використано др. *боголюбивыи*: «*бо(го)любивому бо князю Ярославу . любящю Берестовое. и ц(е)рк(о)вь ту сущюю . С(вя)тыхъ Ап(о)(с)(то)ль . и попы многы набдащю*». В XI–XIII ст. др. *боголюбивыи* водночас означало «такий, який любить Бога» і «угодний Богові; якого любить Бог» та характеризувалося високою частотністю порівняно зі спільнокореновими др. *боголюбиво*, *боголюбие*, *боголюбьно*, *боголюбьныи*, *боголюбьнѣ*, *боголюбьство*, *боголюбьць*. У незміненому вигляді цитата з «Повісті» була перенесена в список 1554 р. «Києво-Печерського патерика»: «*Боголюбивому же князю Ярославу любящу Берестово и церковь святых Апостоль, священники многы набдащю*».

1019 року в битві на р. Альті кн. Ярослав поклав кінець правлінню кн. Святополка (Святополка Окаянного). У Словах «Сказание, что ради прозвася Печерський манастирь» (найімовірнішим автором є прп. Нестор) і «О преподобнѣмъ Моисии Угринѣ» (автор – чорноризець Полікарп [2, с. 370]) «Києво-Печерського патерика» Ярослав згадується у зв'язку зі Святополком: «*прия власть безбожный <...> Святополкъ <...> благочестивый князь Ярославъ побѣди Святоплька*», «*прииде благочестивый князь нашъ Ярослав <...> на безаконнаго, и побѣди безбожнаго <...> Святополька*». Сюжетне протиставлення «Ярослав ↔ Святополк» посилене шляхом використання

семантично протилежних ад'єктивів: др. *благочьстивыи* ↔ др. *безбожьныи* + др. *беззаконьныи*. У загальному вигляді протиставлення Ярослава і Святополка розгортається по лінії значень «який строго дотримується законів, заповідей Господніх» і «який грубо порушує закони, заповіді Господні».

Прп. Нестор у «Читанні про свв. мучеників Бориса і Гліба» називає кн. Ярослава благовірним, праведним і тихим: «Архиепископъ <...> глаголя къ христоролюбцю: “лѣпо ли бы намъ, *благовѣрный* царю, церковь имя ею въградити...”», «яко сконча святую литургию, пояты и *благовѣрный* князь Ярослав», «братъ, именемъ Ярославъ <...> Бѣ мужъ тѣй *правѣденъ* и *тихъ*, ходяй в заповѣдехъ Божиихъ». Др. *благовѣрныи* і др. *тихыи* в X–XIII ст. часто використовувалися щодо князів і священнослужителів, др. *правѣдныи* засвідчене переважно в церковно-проповідницькій літературі.

Продуманим є використання др. *благовѣрныи* у написаному Симоном Слові «Благослови, отче» «Києво-Печерського патерика»: «Прииде же Шимон къ *благовѣрному* князю нашему Ярославу». Ідеться про те, що кн. Ярослав добре прийняв Шимона – сина варязького князя Африкана, який воював на боці кн. Ярослава в битві з «лютымъ Мьстиславомъ». Варязький воїн Шимон (засновник Києво-Печерського монастиря Антоній назвав його Симоном) служив князю, його сину Всеволоду, після битви на р. Альті з половцями прийняв православ'я, зробив щедрі пожертви на користь Києво-Печерського монастиря. У контексті «Слова» др. *благовѣрныи* підкреслює не тільки відданість кн. Ярослава православної вірі, а й силу православ'я, яке зцілило тяжко пораненого Шимона в битві з невірними.

Використання др. *благовѣрныи* в Слові «Сказание, что ради прозвася Печерський манастирь» продиктоване іншими мотивами. Князь отримав хвалебний епітет від прп. Нестора за те, що прагнучи звільнити руську церкву від підлягання Візантії, він 1051 р. поставив митрополитом всієї Русі місцевого пресвітера Іларіона: «благоволи богъ възложити на сердце *благовѣрному* великому князю Ярославу, и събравъ епископы, в лѣто 6559, и поставиша его митрополитом въ святѣй Софии». Засвідчуючи отримання митрополичої

кафедри, Іларіон ужив щодо князя др. *благовѣрными*: «Быша же си въ лѣто 6559 (1051), владычествующу *благовѣрному* кагану Ярославу, сыну Владимирю» («Ставленницький запис митрополита Іларіона»).

Не є етикетним уживання щодо Ярослава хвалебних епітетів др. *христоролюбивыи* і др. *нищелюбивыи* у статті *1017 р. Никонівського літопису: «Иде Ярославъ къ Киеву, и погорѣ градъ <...> опечалися Ярославъ. <...> и церковь святыа Софїи заложил, и много церквей поставил, и безъ числа имѣнія раздаа нищимъ; бѣ бо Ярославъ <...> *христоролюбивъ* и *нищелюбивъ*». У більш ранніх літописах (Радзивілівському, Лаврентіївському, Іпатіївському) ця стаття представлена лише одним, першим реченням: «Ярославъ вниде в Киевъ, и погорѣша ц(е)ркви». Це означає, що укладач Никонівського літопису митрополит Даниїл Рязанець (1522–1539 рр.) [3, с. V], наводячи додаткові свідчення про Ярослава, орієнтувався на інші джерела.

У концептуалізації образу Ярослава в «Читанні про свв. мучеників Бориса і Гліба» прп. Нестора важливу роль відіграють використані у функції наскрізних епітетів др. *христоролюбць* (13 уживань) і др. *христоролюбивыи* (8 уживань): «Повелѣ же *христоролюбивый* князь <...> посла възвѣстити *христоролюбцю* Ярославу» (арк. 102б–102в). Нестор віддав перевагу іменнику *христоролюбць*, який за ступенем вираження ознаки наближується до прозвання.

На думку В. М. Нечаєва, прозвання Мудрий з'явилося у кн. Ярослава в давньоруський період: «Своєю законодавчою діяльністю, турботами про поширення християнства, про церковну благоліпність і просвіту Я. так піднісся в очах давньоруських людей, що отримав прозвання Мудрого» [4, с. 831]. П. П. Толочко вважає, що це відбулося пізніше, можливо в XVI ст.: «Літописці XVI ст., описуючи діяльність Ярослава на ниві освіти, поширення християнства та державного будівництва на Русі, називали його “Богомудрим” і “Богохранимим”. Укладач Никонівського літопису називає Ярослава “князем великим Руським”, а “Книга степенная царского родословия”, складена за благословінням митрополита Макарія (60-ті роки XVI ст.), величає його “Богомудрим” і “благочестивим самодержцем”. Напевно, саме відтоді Ярослава

стали називати “Мудрим”» [5, с. 243].

Писемні пам’ятки XI–XIII ст. свідчать про те, що в період запровадження християнства мудрість розглядалася як одна з чеснот, була нарівні з такими чеснотами християнина, як смирення, благовір’я, набожність, милосердя, правдивість, довготерпіння. У соціально-етичних портретах людини засвідчено дванадцять лексем з коренем -моудр-: *моудрьць, богомоудрыи, високомоудрыи, високомоудрьныи, кротькомоудрьныи, моудролюбивыи, моудролюбимыи, моудрыи, пръмоудрыи, съмъреномоудръ, цъломоудръ, цъломоудрънь* [6]. Складаючи розлогу похвалу кн. Ярославу на честь закладення собору Святої Софії в Києві, прп. Нестор використав лише два слова – др. *моудрость* (5 уживань) і др. *пръмоудрость* (1 уживання): «заложи Ярославъ <...> и ц(е)рк(о)въ с(вя)тыя Соѣья . митрополью <...> *м(у)др(о)(с)ть* бо вбрѣтаємъ . и въздержанье ѿ словесъ книжныхъ се бо суть рѣкы напаяюще вселеную . се суть исходища *м[удр]ости*. книгамъ бо есть неищетная глубина <...> *м(у)др(о)(с)ть* бо велика есть якоже и Соломонъ хвала є гл(агола)ше азъ *пр(е)м(у)др(о)(с)ть* всели(х). <...> мои свѣти моя *м(у)др(о)(с)ть* <...> аще бо поищеши въ книгахъ *м(у)др(о)(с)ти*» («Повість временних літ», *1037). Незважаючи на прославлення храму мудрості та шестиразове використання слів з коренем -моудр-, у Лаврентіївському списку (1377 р.) похвала не містить жодного хвалебного епітета поряд з іменем князя.

В Іпатіївському сп. 1425 р. «Повісті временних літ» семантичний ряд налічує вісім уживань слів з коренем -моудр- (проти шести в Лаврентіївському), а саме п’ять уживань др. *моудрость*, два вживання др. *пръмоудрость*, одне вживання др. *пръмоудрыи*. У статті *1037 р. похвала Ярославу доповнена указанням на премудрість Божої митрополії і премудрість Ярослава: «заложи Ярославъ <...> и ц(е)рк(о)въ . с(вя)тыя Соѣья . *премудрость* Б(ож)ию митрополью <...> *сии же премудрыи князь Ярославъ*». У філософії християнства премудрість належить Богові, мудрість – людині, термін *пръмждрость* семантично пов’язаний з Божественним розумом, термін *мждрость* – з людським [7, с. 85]. Ярослав – єдиний князь, щодо якого в

писемних пам'яток XI–XIII ст. засвідчено др. *прѣмоудрыи* – найвищу похвалу за діяння на користь християнства. Важко сказати, хто є автором вставленого фрагмента «премудрость <...> сии же премудрыи князь Ярославъ», але цілком очевидно, що він потрапив у текст після другої, зробленої Сильвестром, редакції «Повісті». Не виключаємо, що саме це доповнення статті *1037р. в Іпатіївському списку стало поштовхом для виникнення і закріплення за Ярославом Володимировичем прозвання Мудрий.

У перших словах «Повчання» Володимир Мономах завдячує своєму дідові – Ярославу Володимировичу, уживаючи щодо нього хвалебний епітет *славьныи*: «Азь худыи дѣдомъ своимъ Ярославомъ бл(а)г(о)(с)(ло)вл(е)нымъ славнымъ наре(ч)енѣмъ въ кр(е)щ(е)ніи. Василии». Загальнооцінке др. *славьныи*, до семантичної структури якого в XI ст. входили значення «високоповажний, прославлений», «славний, знаменитий», «світлий (*перен.*)», у певному сенсі увінчує соціально-етичний портрет кн. Ярослава в літописах.

Висновки. Отже, соціально-етичний портрет кн. Ярослава змодельований за допомогою формульних епітетів – десяти позитивно конотованих прикметників *благовѣрныи, благочестивыи, боголюбивыи, нищелюбивыи, правдѣныи, прѣмоудрыи, славьныи, тихыи, христюлюбивыи, христюлюбѣць*, ужитих в «Повісті временних літ» за Лаврентіївським сп. 1377 р. та Іпатіївським сп. 1425 р., «Читанні про свв. мучеників Бориса і Гліба», «Києво-Печерському патерику» за сп. 1554р., Никонівському літописі, «Ставленницькому записі митрополита Іларіона». Використання хвалебних епітетів-означень поряд з іменем Ярослава підпорядковане чіткій закономірності, співвіднесено насамперед з його моральними вчинками та заслугами у поширенні православ'я та освіти в державі. Незважаючи на значну кількість ужитих щодо князя хвалебних епітетів-означень, ми не можемо говорити про ідеалізацію його образу в літературі XI–XIIIст. Гадаємо, поштовхом для виникнення і закріплення за кн. Ярославом Володимировичем прозвання Мудрий послужило доповнення літописної статті *1037р. Іпатіївського списку синтагмою «премудрыи князь Ярославъ», зроблене після

сильвестрівської редакції «Повісті временних літ».

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Шайкин А. А. Лики Ярослава Мудрого в «Повести временных лет» // Вестник славянских культур. – 2011. – № 3 (21). – С. 84–91.
2. Лепяхин В. Преподобный Моисей Угрин – «второй» или «другой» Иосиф // ТОДРЛ. – Санкт-Петербург: Дмитрий Буланин, 2003. – Т. 54. – С. 370–389.
3. Клосс Б. М. Предисловие к изданию 2000 г. // Летописный сборник, именуемый Патриаршей или Никоновской летописью // ПСРЛ. – Москва: «Языки русской культуры», 2000. – Т. 9. – С. V–X.
4. Нечаев В. М. Ярославъ I Владиміровичъ // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона: в 86 т. – Санкт-Петербург, 1904. – Т. 41А (82). – С. 829–831.
5. Толочко П. П. Ярослав Мудрый. – Київ: Вид. дім «Альтернативи», 2002. – 272 с.
6. Межжеріна Г. В. Лексеми з коренями *-моудр-*, *-оум-*, *-разоум-*, *-мысл-*: до проблеми християнської ментальності східних слов'ян XI–XIII ст. // Мовознавство. – № 4. – 2004. – С. 43–55.
7. Верещагин Е. М. История возникновения древнего общеславянского литературного языка. Переводческая деятельность Кирилла и Мефодия и их учеников. – Москва: Мартис, 1997. – 315с.